
The 'Midrash Elziani' of R. Avraham B. Shlomo on the Minor Prophets / מדרש ' אלציאני' לר' אברהם בן-שלמה על תרי-עשר

Author(s): אליעזר שלוסברג and Eliezer Schlossberg

Source: *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies* / דברי הקונגרס העולמי
1997 / למדעי היהדות, תשנ"ז / Vol. יב&rm; Division A: The Bible and Its World /
המקרא ועולמו (תשנ"ז / 1997), pp. 53-63

Published by: World Union of Jewish Studies / האיגוד העולמי למדעי היהדות

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23537942>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies* / דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות

‘מדרש אלציאני’ לר’ אברהם בן-שלמה על תרי-עשר

מאת

אליעזר שלוסברג

פירושו של ר' אברהם בן-שלמה (להלן: ראב"ש) על נביאים ראשונים ואחרונים הוא אחד הפירושים הארוכים והמקיפים ביותר שבידנו על ספרים אלה. בכתב-יד Oxford-Bod. Ms. 2488 הוא משתרע על-פני 653 דף, המכונסים בשלושה כרכים גדולים. הפירוש לספרי תרי-עשר בלבד כולל 183 דף. בפי יהודי תימן הוא ידוע גם בשם 'מדרש אלציאני' — דבר המקנה לו מקום בין מדרשי תימן החשובים והידועים. אולם למרות חשיבותו לא זכה הפירוש לראות אור בשלמותו, למעט קטעים מועטים שלוקטו בידי כמה חוקרים ונדפסו באכסניות שונות. מאמר זה לא נועד לסכם את מחקרי על פירושו של ר' אברהם בן-שלמה לספרי תרי-עשר, אלא למסור עליו דין-וחשבון ראשוני, לקראת פרסום מהדורה מדעית של הפירוש על תרי-עשר; ואולי — כך אני מקווה — גם של שאר פירושיו על נביאים ראשונים ואחרונים.

זמנו ומקומו של ראב"ש

אין בידנו פרטים כלשהם על תולדות חייו, זמנו ומקומו של ראב"ש. החכם הראשון שהזכיר את הפירוש לנביאים ראשונים היה אלפרד נויבאוואר, אולם הוא לא היה בטוח שהמחבר הוא מתימן, אף שכתה"י שהכיר מוצאו מארץ זו.¹ ב"ז באכר, אגב עיסוקו בחיבוריו של ר' תנחום ירושלמי ובהשפעתו על הבאים אחריו, הזכיר את ראב"ש כמי שציטט מפירושי ר' תנחום מבלי להקפיד להזכיר תמיד את מקורו. לדעת באכר, היה ראב"ש חכם תימני בן המאה הי"ד.² דעתו זו של באכר הובאה כפי שהיא על-ידי הדסה שי, ומן-הסתם היא מקבלת אותה.³ הראשון שהדפיס קטעים מתוך פירושו של ראב"ש לנביאים ראשונים ואחרונים והביא בכך את שמו של ראב"ש לתודעת ציבור החוקרים והלומדים היה ברעז כהן. כהן הגביל את זמנו של ראב"ש למחצית השנייה של המאה הי"ד, אולם אין הוא מביא

1 A. Neubauer, 'The Literature of the Jews in Yemen', *J. Q. R.* o.s. 3 (1891), p. 613

2 W. Bacher, *Aus dem Woerterbuche Tanchum Jeruschalmi's*, Strassburg 1903, p. 43

3 פירוש תנחום בן יוסף הירושלמי לתרי-עשר, ירושלים תשנ"ב, עמ' נז.

נימוקים לקביעתו זו.⁴ בעקבותיו הולך יצחק אבישור, המצטט כעובדה ידועה ומוסכמת שראב"ש חי בשנים 1350-1400.⁵

לעומת זאת, יהודה רצהבי, מייחס את זמנו של ראב"ש לתקופה קצת יותר מאוחרת. על סמך בחינת המחברים המוזכרים בפירושו ועל סמך עיון בקולופונים שבסוף כתבי-היד שלו הוא מסיק, כי המחבר חי במאה ה"ד או בראשית המאה ה"ו.⁶ כך, למשל, בסוף כת"י לנביאים ראשונים (ירושלים, ספריית קאפח 100) סימנו במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים ס' 32327]) כתוב בקולופון המחבר: 'נשלם פירושו... אני קטן התלמידים אברהם בן שלמה יש"ל...⁷ שנת א' תשל"ג'. התיארוך הוא, כנהוג בתימן, למניין השטרות, ושנת א' תשל"ג היא שנת 1422. אחריו בא קולופון של אחד המעתיקים: 'קטן הסופרים... שלמה בן שלום בן יוסף... נכתב בעיר מדינה בני קיס'⁸... ונשלם שנת א'ת"ר' שנין לשטרות' [= 1495]. מכאן אפשר להסיק, שכתובת הפירוש לנביאים ראשונים הסתיימה ברבע הראשון של המאה ה"ט. כתיבת הפירוש לנביאים אחרונים, ובכלל זה הפירוש לספרי תרי"עשר, הסתיימה מן-הסתם שנים ספורות לאחר-מכן.

בדעת רצהבי מחזיק גם יוסף טובי, הסבור אף הוא כי ראב"ש חי בשלהי המאה ה"ד או בראשית המאה ה"ו.⁹

ראב"ש הוא אפוא בן-דורם של ר' זכריה הרופא, שכתובת חיבורו 'מדרש החפץ' הסתיימה בשנת 1428; ושל ר' סעיד בן דאוד אלד'מארי, שחיבורו 'מדרש הביאור' [= 'אלביאן'] נכתב בשנות 1441.

מסקנה זו עולה גם בקנה אחד עם האווירה הכללית של הפירוש, המתאימה לתקופה שבה חי ככל הנראה. אין בפירוש רמז לרדיפות או לשמדות, לגזירות או לפורענויות. גם הביטויים דוגמת 'מהרה ייגלה' בסמיכות להזכרת המשיח אינם חורגים מהקונבנציה הרגילה והרווחת בסוג זה של ספרות. אווירה כללית זו אכן מתאימה למאות ה"ד-ט"ו, שבהן היה מעמדם של היהודים נוח למדי ושבהן הגיעו פעילותם האינטלקטואלית ויצירתם הספרותית לשיאן.¹⁰

אולם בעוד שלגבי זמנו של ראב"ש ישנה כמעט תמימות-דעים בין החוקרים, רבו הדעות באשר למקום פעילותו. ראינו לעיל, שלדעת ב"ז באכר היה ראב"ש מתימן. כך סבר

4 Boaz Cohen, 'Quatations from Saadia's Arabic Commentary on the Bible from Two Manuscripts of Abraham Ben Solomon', *Saadia Anniversary Volume*, New-York 1943, p. 75

5 יצחק אבישור, התרגום הקדום לנביאים ראשונים בערבית יהודית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 13.

6 יהודה רצהבי, 'מובאות חדשות מפירוש ר' סעדיה למקרא (מתוך פירושו ר' אברהם בן שלמה למקרא)', סיני, צח (תשמ"ו), עמ' צו-צח.

7 יכון שמו לעד (או לנצח). על-פי יהודה רצהבי, אוצר לשון הקודש שלבני תימן, תל-אביב תשל"ח, עמ' 123.

8 בעיר זו נכתב גם פירושו של ר' זכריה בן-שלמה הרופא, 'מדרש החפץ', על התורה (מדרש החפץ על חמשה חומשי תורה — ספר בראשית, מהדורת מ' חבצלת, ירושלים תשמ"א, מבוא, עמ' 14).

9 יוסף טובי, 'רבי יצחק ונה והתחזקות העיסוק בקבלה בתימן', דעת, 38 (תשנ"ו), עמ' 18 והערה 3.

10 למסקנה זו השוו: חבצלת, מדרש החפץ (לעיל, הערה 8), עמ' 12-10; יוסף טובי, 'התאסלמות בקרב יהודי תימן תחת השלטון הודי', פעמים, 42 (תש"ן), עמ' 105-126; הנ"ל, 'ידיעות על יהודי תימן בתיכורים ערביים מתימן (א)', פעמים, 64 (תשנ"ה), עמ' 99; אליעזר שלוסברג, 'הפולמוס עם האסלאם במדרש "מאור האפילה"', תימא, ג (תשנ"ג), עמ' 60, 66.

גם בועז כהן, מבלי לנמק את דעתו ומבלי להביא לכך ראיה כלשהי. נראה, שהחכמים הנ"ל, אף שלא אמרו זאת בפירוש, הסתמכו בעיקר על העובדה שכל כתב-היד ששרדו מפירושי ראב"ש מוצאם מתימן. גם "רצהבי היה מודע כמובן לעובדה זו, אולם למרות זאת הוא משער, כי המחבר חי באנדלוסיה דווקא. שני הנימוקים העיקריים לקביעה זו של רצהבי הם (1) מקצת המקורות הנזכרים בחיבור לא היו ידועים כלל בתימן.

(2) אין, ולו חכם תימני אחד, המזכירו במפורש והמצטט מחיבורו — דבר תמוה ביותר לגבי חיבור רחב-היקף וחשוב כל-כך בפרשנות המקרא.

לפיכך רצהבי סבור כי ראב"ש היה חכם ספרדי — עובדה שאפשרה לו להכיר את הווי החיים באירופה ובארצות הערביות כאחד. לדעת רצהבי, הוא אף ביקר בסוריה והכיר את החיים בארץ-ישראל.¹¹

לעומת רצהבי, הרב יחיא קאפח, סבו של הרב יוסף קאפח, המתאר את חיבוריהם של חכמי תימן הקדומים סבור, כי המחבר היה מארץ מצרים.¹² הרב יוסף קאפח עצמו גורס, שראב"ש היה חכם מחכמי צנעא, בהסתמכו על מהרי"ץ, המזכיר בחיבורו 'חלק הדקדוק' את החכם 'רבי' אברהם קדמון מחכמי צנעא,¹³ ואשר לדעת הרב קאפח הוא ראב"ש.¹⁴ לאחרונה דן בסוגיה זו יוסף טובי. הוא מתרשם בעיקר מן העובדה שכל כתב-היד של הפירוש מקורם בתימן ומסכם: 'אין ראייתם של המערערין [= על תימניותו של ראב"ש] מוכחת, ומסתמא נתחבר במקום שממנו הגיע'.¹⁵

לפנינו אפוא שלוש דעות בנוגע למקום פעילותו של ראב"ש: רוב החוקרים והחכמים סבורים שהוא מתימן, הרב יחיא קאפח סבור שהוא ממצרים ואילו רצהבי מחזיק בדעה שהוא מספרד.

דעתי נוטה לכך שראב"ש היה חכם תימני. הדבר ניכר בלשונו ובסגנונו, במבטא המשתקף מן הפסוקים המצוטטים, במטבעות-הלשון ובכיווני האופייניים, בדרך הכתיבה הדו-לשונית ובמקורם של כל כתבי היד.

להוכחת דברי אסתפק בראיות הבאות:

● שמו של הפירוש. הפירוש לנביאים ראשונים ואחרונים מכונה 'מדרש אלציאני'.¹⁶

11 "רצהבי, 'מתפסיד רב סעדיה למקרא', סיני, כ (תש"ז), עמ' קסה-רעח; הנ"ל (לעיל, הערה 6), עמ' צח-צט. במאמר 'ספרות תימן — ביבליוגרפיה', קרית ספר, כח (תשי"ג), עמ' 267, סימן 61, רצהבי כותב עליו בצורה מסויגת, כי הוא 'אולי מתימן'. אולם בספרו המקיף על ספרות יהודי תימן: תורתן שלבני תימן (קרית-אוננו תשנ"ה), אין הוא כולל אותו בין חכמי תימן (ועל כך השגתי במאמר ההערכה שלי עליו — סיני, קטז [תשנ"ה], עמ' קפט). על דעתו זו חזר בפני רצהבי בשיחה שבע"פ (בט' בתמוז תימא, א (תש"ן), עמ' 27, סעיף מז.

12 הרב יוסף קאפח, "דברי צדיקים וזכרונם בתימן" — רשימת חיבורי חכמי תימן לרב יחיא קאפח וצ"ל, תימא, א (תש"ן), עמ' 27, סעיף מז.

13 'וכן ראיתי להרב רבי' אברהם קדמון מחכמי צנעא יע"א [= יעורוהו אל; יהי עזרו אל] בפ"י כ"י (ספר חלק הדקדוק על תורה נביאים וכתובים למהר"ן מהרי"ץ צ"ל, י"ל בפעם הראשונה [בצילום מכת"י] ע"י שלמה בן שלמה קארו, תשמ"ב, על יחזקאל מו).

14 קאפח, (לעיל, הערה 12), עמ' 27, הערה 65. במכתב ששלח אלי הרב קאפח ביום ו' באב תשנ"ה (בתשובה לשאלתי) הבהיר, כי אין הוא קובע עמדה לגבי מחבר הפירוש, והוא מסתפק בציוט דברי מהרי"ץ הנ"ל.

15 טובי (לעיל, הערה 9), עמ' 18, הערה 3.

16 במבוא למהדורה המדעית של המדרש שאני מתעתד לפרסם יידון שם זה בהרחבה.

הענקת שמות למדרשים אופיינית לתימן, כגון 'מדרש הגדול', 'מדרש החפץ', 'מדרש הביאור' ו'מאור האפלה'. תופעה זו כמעט שאינה מצויה מחוץ לתימן.

• כל כתיב-היד של הפירוש לנביאים ראשונים ואחרונים מוצאם, כאמור, מתימן. אך אפשר שאין זו ראייה לגבי מוצאו של המחבר, אלא למוצאם של המעתיקים.

• הפירוש כתוב בעברית כלולה בערבית והן שלובות ומעורבות זו בזו. לעתים ראב"ש משלב משפט ערבי בתוך הטקסט העברי ולעתים הוא מרחיב ומעתיק קטעים שלמים בלשון הקג. בספרים האחרונים של תרי-עשר, זכריה ומלאכי הלשון הערבית היא רוב מכריע. דרך כתיבה זו, של שילוב עברית וערבית, אופיינית למדרשי תימן — דוגמת 'מדרש החפץ' ו'מאור האפלה' — ואינה מוכרת בחיבוריהם של חכמי ספרד או צפון-אפריקה. בדיקה ראשונית של הלשון הערבית מעלה, שאין היא יכולה לסייע לקביעת מקום פעילותו של המחבר, משום שאין היא מייצגת דיאלקט תימני או ספרדי, אלא את הערבית הספרותית, הרווחת בחיבורי היהודים בכל רחבי המזרח. זאת ועוד: ראב"ש מרבה לצטט מפירושו של ר' תנחום הירושלמי, הכתוב כולו בערבית — דבר המקטין עוד יותר את האפשרות שיימצאו בו מאפיינים דיאלקטיים תימניים.

• בחתימת הפירוש לספרים יואל, עובדיה, מיכה וצפניה מופיעה הבקשה: 'כן יאמר רחום'¹⁷, האופיינית לחכמי תימן במאות ה"ב-ט"ו, שעסקו בפרשנות המקרא ובמדרשו. הדבר בולט, למשל, אצל בעל 'מדרש הגדול', הנוקט אף הוא אותו לשון.¹⁸

• ראב"ש מרבה להסתמך על התרגומים הארמיים הן זה של אונקלוס על התורה הן זה של יונתן בן עוזיאל על הנביאים. לא אחת הוא מצטט את התרגומים הארמיים כפירוש בלעדי, גם במקומות שבהם הפרשנים שמהם הוא שואב את ביאוריו אינם עושים כן. ההסתמכות הרבה על התרגומים הארמיים אופיינית לחכמי תימן, שבה שינונו היהודים את התרגומים כחלק מהשכלתם היסודית וחזרו עליהם מדי שבת בשבתו, כפי שהם נוהגים עד ימינו בקריאת התורה בציבור. לעומת זאת, חכמי ספרד, מכאן, ור' תנחום הירושלמי (שתרומתו לפירושי ראב"ש תידון בהמשך), לא ציטטו את התרגומים הארמיים במידה מרובה כל-כך.

• בדרך-כלל, כאשר ראב"ש מביא מפירושו של הגאון, הוא מקדים להם את המלים 'הגאון רבינו סעדיה ז"ל',¹⁹ המלמדות על מעמדו הרם של רס"ג בעיני הכותב. התייחסות יוצאת-דופן דוגמת 'הגאון המופלג רבינו סעדיה ז"ל' [= וקאל אלגאון אלמעצ'ם רבינו סעדיה ז"ל] (זכריה, דף 322, ע"א, שורות 15-16) עשויה אף היא לשמש ראייה למוצאו

17 כלומר: 'כך יקיים ה' הרחום'. את ספר יונה ראב"ש חותם במלים 'הרחמן יושיעניו ויעזרניו על דבר כבוד שמו. אמן', ואילו בשאר הספרים אין כל חתימה, פרט להכרזה 'נשלם (או 'שלים') ספר פלוני'.

18 ראו, למשל, בספר בראשית: בחתימת הפרשיות 'נח', 'מקץ' ו'יוחי' הלשון היא 'כן יאמר רחום'; ואילו בחתימת הפרשיות 'בראשית', 'יירא', 'חיי שרה', 'תולדות', 'ויצא', 'וישלח', 'וישב' ו'מקץ' הלשון דומה: 'כן יאמר בעל הרחמים'. על חתימות פיוטיות אלה ראו בהרחבה אצל מאיר חבצלת, 'יסודות פיוטיים במדרשי תימן' בתוך: יוסף טובי (עורך), לראש יוסף — מחקרים בחכמת ישראל תשורת הוקרה לרב יוסף קאפח, ירושלים תשנ"ה, עמ' 345-361.

19 בספר עמוס: דף 208, ע"ב שורות 1-2; דף 211, ע"ב, שורה 4; בספר מיכה: דף 234, ע"א, שורות 15-19.

התימני של ראב"ש; שהרי לרס"ג שמור מקום חשוב ביותר בקרב יהודי תימן, וה'תפסיר' לא מש מפי רובם במשך מאות בשנים.

• הטקסט מנוקד בחלקו, בעיקר באותם חלקי פסוקים המתבארים, אך לעתים הוסיף ראב"ש ניקוד גם למלים, אשר חשש שהקורא יטעה בקריאתו. במקרים רבים הניקוד משקף בעליל הגייה תימנית. כך, למשל, בפסוק 'תָּן לָהֶם יְיָ מִה תִּתֵּן תָּן לָהֶם רָחֵם מְשָׁפִיל וְשָׂדִים צוֹמְקִים' (הושע ט, יד) המלה 'רָחֵם' מנוקדת בשני פתחים: 'רָחֵם', במקום בשני סגולים; בביאורו על ה"א השאלה שבראשית הפסוק 'העוד הזרע במגורה' (חגי ב, יט) — 'ההא שבהעוד היא דרך שאלה' (דף 290, ע"א, שורה 24), אות הזיקה שי"ן מנוקדת בתנועת פתח (במקום בסגול); וכן האות שי"ן בדרשה הבאה: 'ואמ' ר' יוסי יצר הרע דומה בתחלה לחוט שְׁלֹכְכִיָּא ולבסוף כעבות העגלה' (דף 169, ע"ב, שורה 14). ניקוד זה עולה בקנה אחד עם מסורת ההגייה העברית של יהודי תימן, שאינה מבחינה בין תנועת הפתח לבין תנועת הסגול.²⁰ עם זאת, יש להתחשב בטענה שבמקצת מקרים הניקוד עשוי להיות תוספת מאוחרת של מעתיק כתב-היד, שאין חולק על היותו תימני ולא של ראב"ש, המחבר.

• משום-כך, נודעת חשיבות מיוחדת לטקסט העיצורי, הכולל אף הוא מאפיינים לשוניים תימניים. כך, למשל, מלת השייכות 'שֶׁל' אינה נכתבת כמלה נפרדת, אלא מחוברת לשם העצם שאחריה, על-פי הדגם המקראי: 'הנה מסתו שֶׁלְשָׁלְמָה' (שיר-השירים ג, ז), התדיר בלשון חכמים, כגון 'אמ' לו הקב"ה: הושע, לא היה לך ללמוד ממשה, רבן שלכל הנביאים... אמר לו: רבונו שלעולם...' (דף 160, ע"א, שורות 10-11; וכן בעשרות רבות של מקרים). אמנם, תופעה זו אינה בלעדית לתימן, אך היא נפוצה במיוחד בהיקף כזה בלשונם של בני תימן.²¹

• צורת ההגייה: 'חוס ושלום'²² (במקום 'חס ושלום'), המשמרת את צורת המקור 'חוס', אופיינית אף היא למדרשי תימן.²³

• הצירוף 'לפי כך' נכתב פעמים רבות כשתי מלים. אמנם, לעתים קשה להבחין בכתב-היד אם לפנינו מלה אחת או שתיים, אולם במקרה אחד היא אף נכתבת בשתי שורות נפרדות (יונה, דף 228, ע"א, שורות 21-22). צורה זו אומנם שכחה בלשונם של יהודי תימן, אך היא מצויה, למשל, בכמה מקומות במדרש הגדול.²⁴

• הביטוי 'תלמיד חכמים', המצוי בפירושו, אופייני אף הוא ליהודי תימן. על המלים 'יכרת ה' לאיש אשר יַעֲשֶׂה עֵר וְעוֹנָה מאהלי יעקב' (מלאכי ב, יב) מביא ראב"ש את פירושו

20 שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג, עמ' 119. על המרת סימן הפתח בסגול, ולהיפך, בקרב הנקדנים, ראו שם, עמ' 120. אצל ר' תנחום המלה 'רחם' מנוקדת בשני סגולים, על-פי ההגייה הספרדית המקובלת, המבחינה בין הפתח לסגול, ואם כן — מאפיין תימני לפנינו.

21 ראו בהרחבה יצחק גלוסקא, התפילה במסורת תימן — בחינות לשוניות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 110-106.

22 ראו, למשל, עמוס, דף 215, ע"ב, שורה 9: עובדיה, דף 219, ע"ב, שורה 8.

23 אמנם אצל רצהבי, אוצר לשון הקודש, עמ' 99, הלשון היא 'חס ושלום', אך הצורה 'חוס ושלום' רווחת, כאמור, במדרשי תימן ובעיקר במדרש הגדול על סוגיה זו ראו יצחק גלוסקא, 'הצירוף "חס ושלום" בלשון חז"ל וגלגוליו בעברית', סיני, צט (תשמ"ו), עמ' עה-פה.

24 ראו, למשל; בראשית, עמ' תכב, שורה 4; עמ' תקכה, שורה 19; במדבר, עמ' תמה, שורה 11. על 'לפיכך' בלשונם של יהודי תימן ראו מורג, (לעיל, הערה 20), עמ' 58; גלוסקא (לעיל, הערה 23), עמ' 132-131, 251.

של רד"ק, המצטט את דרשת חז"ל (סנהדרין פב, ע"א): 'אם תלמיד חכם הוא לא יהיה לו ער בחכמים ולא עונה בתלמידים'.²⁵ אולם ראב"ש משנה את לשונו של רד"ק וגורס: 'אם תלמיד חכם הוא'.

אף שהראיות המעטות שהובאו לעיל אין בכוח כל אחת ואחת מהן להכריע את הכף ולקבוע בצורה חד-משמעית ונחרצת מה מקום מוצאו של המחבר, הרי משקלן המשותף והימצאותן בסמיכות רבה כל-כך בטקסט אחד יש בהן — לדעתי — כדי לאשר שאכן המחבר הוא ממוצא תימני.

עם זאת, אין להתעלם מן השיקולים של מו"ר, יהודה רצהבי, שהביאוהו למסקנה, כי ראב"ש היה איש ספרד; ומן המסורת שבידי הרב יחיא קאפח, שלפיה היה ראב"ש מחכמי מצרים. ייתכן שאפשר ליישב את שלוש הדעות לגבי מוצאו בעזרת ההשערה, שראב"ש התנסה באופן אישי בשלוש התרבויות הללו. הוא היה כנראה תימני, אשר התגורר במצרים, ואולי אף שהה תקופה כלשהי בספרד (או אולי בסדר שונה), או שהתוודע לספרותה במהלך שהותו במצרים.

ואמנם, מצאנו בכתבי הגניזה דוגמא לאדם בעל מאפיינים כאלה — הלוא הוא שלמה בן-יהודה, יהודי ספרדי-תימני תושב מצרים. במגילה אוטוביוגרפית שחיבר הוא מְסַפֵּר, כי אביו, יהודה, היה איש ספרד שהגיע למצרים והתיישב בעיר חנס.²⁶ לאחר-מכן נסע לתימן לרגל מסחרו. בתימן נשא אשה, שילדה לו בנים ובנות. לאחר שובו למצרים ילדה לו אשתו התימנייה את בנו, שלמה, מחבר המגילה. במצרים נשא אשה שנייה, שילדה לו בן נוסף בשם אביתר, ושתי בנות, שנפטרו לאחר-מכן. בסופו של דבר חזר האב לתימן ('ויקרא לו קול משמי מעונה: קום לך אל ארץ תימנה'), כשהוא משאיר במצרים את בנו שלמה, המתפלל לשווכו במהרה.²⁷

אמנם, שלמה בן-יהודה ומגילתו קדמו כמאתיים שנה לראב"ש,²⁸ אולם עצם התופעה עשויה לסייע בידנו לראות גם בראב"ש חכם, אשר שינה את מקום-מגוריו ונעשה בן-בית בשלושה מקומות ובשלוש תרבויות.²⁹

25 דף 332, ע"ב, שורה 18. הפירוש הנוסף של רד"ק אינו מובא כלל על-ידי ר' תנחום ולא משם לקחו ראב"ש.

26 לדעת אסף (ראו מראה-המקום בהערה הבאה, עמ' 44), היא דמיאט. לעומת זאת, מלאכי (במאמרו המובא בהערה הבאה, עמ' קפט) מאמץ את דעתו של נחום גולב, שלפיה 'חנס' היא עיר-המסחר תניס (Tinnis), שאינה רחוקה מדמיאט (N. Golb, 'The Topography of the Jews of Medieval Egypt', *Journal of Near Eastern Studies*, 33 (1974), p. 143).

27 התחלת המגילה הנ"ל פורסמה לראשונה על-ידי שמחה אסף, במאמרו, 'מקורות לתולדות היהודים בספרד', ציון, 1 (תש"א), עמ' 44-45 [=הנ"ל], מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 111-114. אסף, שהכיר, כאמור, רק את תחילת המגילה, זיהה אותה בטעות כמקאמה. צבי מלאכי פרסם את המשך המגילה במאמרו, 'מגילה אוטוביוגרפית של נער, מגניזת קהיר', מיכאל — מאסף לתולדות היהודים בתפוצות, ה (תשל"ח), עמ' קפח-קצא. איגרת נוספת של שלמה בן-יהודה, כחלק מחליפת מכתבים בינו לבין חברו במשתאות-היין, צעיר בשם שמואל, התפרסמה על-ידי ש"ד גויטיין וגרשון ויס, 'שמואל ושלמה האחים במשתה היין' — עם איגרת מוחרזת (!) של שלמה בן יהודה הספרדי-תימני תושב מצרים', סיני, פו (תש"ם), עמ' קט-קיג.

28 לדעת אסף, המגילה נתחברה בסוף המאה הי"ב או בתחילת המאה הי"ג (ציון, עמ' 44). לדעת מלאכי, היא נתחברה בעיר תניס שבמצרים במאה הי"ב (מיכאל, עמ' קפט).

29 לכל האמור יש להוסיף, שנסיעתם של תימנים בימי-הביניים היתה דבר שכיו ביותר, לפי שהתימנים היו תיירים מובהקים, ראו S.D. Goitein, *A Mediterranean Society — The Jewish Communities*

מדרש אלציאני' לר' אברהם בן-שלמה על תרי-עשר

אופיו של הפירוש ומקורותיו

על אופיו של הפירוש לספרי תרי-עשר מעיד משפט הפתיחה שהקדים לו ראב"ש: 'אתחיל לכתוב פירוש תרי עשר מקובץ מהרבה פירושים' (דף 159, ע"ב). מפורט יותר ומלמד יותר הוא הקולופון בסופו של כתב-היד:³⁰

כמל פירוש (?) תרי עשר בעזרת שדי ב'ה' ... אברהם בן שלמה ז"ל גמענה] מן גמלה' פירושים ואלפירושים [מנהא ?] לר' דויד בן יוסף קמחי ז"ל ומנהא לרבינו תנחום הירושלמי ז"ל ... ז"ל' ... מנהא (?) לאנהא מגהולין ומנהא לרבותינו ז"ל אודה (?) ל (?) מי שעזרני עד שה[ש]למתי אותו והוא ברחמי יסייעני על מעשה רצוני אמן.

[תרגום: נשלם פירוש (?) תרי עשר בעזרת שדי ב'ה' ... אברהם בן שלמה ז"ל, שליקט אותו מהרבה פירושים, והפירושים, [מהם ?] לר' דויד בן יוסף קמחי ז"ל, מהם לרבינו תנחום הירושלמי ז"ל ... ז"ל' ... מהם (?) לפי שהם עלומים, ומהם לרבותינו ז"ל, אודה (?) ל (?) מי שעזרני עד שהשלמתי אותו, והוא ברחמי יסייעני על מעשה רצוני אמן].

אופיו הלקטני של הפירוש לתרי-עשר³¹ ניכר הן מן המובאות הגלויות הן מן הסמויות. למשל: בפירושו על דברי עמוס: 'כה אמר ה' על שלשה פשעי ישראל' (ד, ו) הוא כותב:

וכבר ידעת שאין דעתינו בזה הפירוש אלא לישב המקרא על אפניו, ואחר שנישב אותו על אופניו לא נמנע מלפרשו בפנים אחרים על דרך דרש, כמו שאמרו שרומז בזה הדבר למכירת יוסף והוא דבר נכון. אבל על פשוט הדברים שהוא אינו מדבר אלא על מי שהיו בימיו וזכר להם העונות שעושים ברצונם, ועליה נפרע מהן אלא שנפרע מהם על מה שעשו אבותיהם (דף 202, ע"ב, שורות 17-22).

אולם על-אף הדיבור בגוף ראשון, ההבחנה הפרשנית הנאה הזו בין פשט לדרש אינה מקורית, לפי שהיא לקוחה (בשינויים קלים) מפירושו של ר' תנחום ירושלמי על אתר. ואכן, ראב"ש מרבה לצטט את ביאוריהם של קודמיו (בדרך-כלל בציון שמם). נוסף על מדרשי חז"ל והתרגומים הארמיים, שבהם הוא מרבה להיעזר, הוא נוקב בפירושו בין

of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza, Vol. 1, Berkeley, Los Angeles & London 1967, p. 274. על הנדירה בימי-הביניים במזרח-התיכון ועל סיבותיה ראו שם, עמ' 273-275. על סוחרים יהודים שנסעו לחימן ממצרים ראו R. Gottheil & W.H. Worrel, *Fragments from the Genizah in the Freer Collection*, New-York 1927, pp. 1-11; שמחה אסף, 'ממצרים לעדן ולהודו', ציון, ד (תרצ"ט), עמ' 232-236; הנ"ל, 'על קשרים בין מצרים לעדן', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, יב (תש"ו), עמ' 116-119.

תודתי לפרופ' יהודה רצהבי, שסייע בידי בפיענוח הקולופון. 30
מגמתו זו אינה אופיינית רק לפירוש לתרי-עשר, והיא חוזרת כחוט-השני ביצירתו הפרשנית כולה. כך, למשל, בפירושו ליהושע, לאחר שהוא מסיים את ביאורו, הוא מוסיף: 'והד'ה מעאני מלחקה ליהושע מגמורה מן מואצ'ע כתיירה' [= אלה ביאורים נספחים ליהושע שנלקטו ממקומות רבים] (Oxford-Bod.) Ms. 2488 Opp. Add Fol. 63a, דף 13, ע"א, שורות 25-26), רוצה לומר: ראב"ש מוסיף ביאורים שונים שמצא במקורות נוספים. 31

השאר בשמותיהם של הגאונים רס"ג, ³² רב שמואל בן-חפני, ³³ רב שריא, רב האי, ובאורח סתמי 'תשובות גאונים'; ³⁴ של פרשני המקרא רש"י, ראב"ע, ³⁵ ר' דוד קמחי, ³⁶ ר' יהודה אבן-בלעם ור' תנחום ירושלמי; ³⁷ של המדקדקים ר' יונה אבן ג'נאח ומנחם בן-טרוק; של המשוררים ר' שמואל הנגיד, ר' יהודה הלוי, ³⁸ ור' משה אבן-עזרא; ³⁹ ושל חכמים דוגמת הרמב"ם, ⁴⁰ ר' פרחיה ⁴¹ ור' יעקב בן-אלעזר. ⁴²

מבין המקורות העיקריים שמהם שואב ראב"ש את ביאוריו רצוני להתעכב על המקורות הבאים:

התרגומים הארמיים

ראב"ש מצטט את אונקלוס, בעיקר כראיה לביאורי מלים המופיעות הן בספרי תרי"עשר הן בתורה (מכה, דף 231, ע"א, שורות 8 ועוד), אולם מטבע הדברים הוא מרכה לצטט יותר את תרגום יונתן בן-עוזיאל. לעתים הוא מביא לפסוקי תרי"עשר את תרגומו של יונתן כפירוש יחיד, כפי שאפשר לראות בדוגמא הבאה:

'אמרו לאחיכם עמי' (הושע ב, ג) — תרג': 'אמרו לאחיכון עמי תובו לאוריתי'. 'ולאחותיכם רוחמה' — תרגומו: 'ועל כנישתכון ארחים'... 'ריבו באמכם ריבו' (שם, שם, ד) — וגו' תרג': 'אוכחו לכנשתא דישראל ואימרו לה ארי היא לא מתעניא בפלחני ומימרי לא מקביל צלותה עד דתעדרי עובדהא בישיא מקביל אפהא ופלחן טועתהא מבין קרוהא'.

פעמים שהוא מסתפק בהעתקת תרגומו של יונתן ופעמים שהוא מוסיף ביאור לביאורו. יש שתרגום יונתן משמש בעיניו של ראב"ש ראיה לנכונותו של פירוש אחד מבין מספר פירושים (כגון יונה, דף 224, ע"ב, שורה 21). אך אין הוא נמנע מלשלול (בעקבות ר' תנחום) פירוש של יונתן וזהו אין לו ענין בזה המקום' (יונה, דף 226, ע"א, שורה 20).

רס"ג

בפירושו לנביאים ראשונים ואחרונים ראב"ש מצטט עשרות ביאורים של רס"ג. קטעים

פירושו של רס"ג פורסמו על-ידי בועז כהן ויהודה רצהבי, וראו עוד בהמשך.	32
כגון יונה, דף 229, ע"א, שורות 17-18.	33
כגון יונה, דף 229, ע"א, שורות 21-22.	34
כגון עמוס, דף 208, ע"א שורה 7; יונה, דף 227 ע"א, שורה 2.	35
כגון עמוס, דף 217, ע"ב, שורה 24; מיכה, דף 231, ע"א, שורה 12; מיכה, דף 233, ע"א, שורות 9-10; חבקוק, דף 264, ע"א, שורה 19.	36
וכן בלשון סתמי, בלא הזכרת פרשן כלשהו: 'וקאלו אלמפסרין' (עמוס, דף 218, ע"א, שורה 16).	37
כגון יונה, דף 224, ע"ב, שורה 5.	38
כגון 167, ע"א, שורות 16-17.	39
כגון 167, ע"ב, שורה 5.	40
לדעת רצהבי, הוא ר' פרחיה בן-נסים, שהיה מחכמי מצרים בדור שאחרי הרמב"ן.	41
167, ע"א, שורה 14. פירושו של ר' יעקב בן-אלעזר מצוטט מ'ספר השרשים' לרד"ק ואינו מצוי אצל ר' תנחום הירושלמי.	42

אלה קובעים ברכה לעצמם מצד חקר היקף פרשנותו של הגאון והם אף עשויים לסייע לפתרון השאלה, אם רס"ג חיבר פירושים לספרי הנביאים, ראשונים ואחרונים. אין בידנו כל עדות בכתבי רס"ג עצמו לכך שביאר את הספרים עמוס, עובדיה, יונה, מיכה, נחום, חבקוק, צפניה וחגי. כל הפירושים לפסוקים מספרים אלה, המיוחסים בספרי הראשונים לרס"ג, לקוחים – לדעת החוקרים – מן ה'מסאיל' [= שאלות] שהזכירו בני רס"ג ברשימת חיבורי אביהם ולא מפירוש רצוף ושלם לתרי-עשר.⁴³ יצחק אבישור דן בהקדמת ספרו על 'התרגום הקדום לנביאים ראשונים בערבית-יהודית' בזיקה שבין תרגום זה לבין תרגום אפשרי של רס"ג על נביאים ראשונים. מסקנתו היא, שאין בציטטות של ראב"ש מפירושי רס"ג ראייה מכרעת לכך שאכן היה לפני ראב"ש תרגום או פירוש לנביאים ראשונים משל רס"ג; שכן ייתכן, כי רוב הציטטות לקוחות מיצירות אחרות של רס"ג, ולא דווקא מתרגומו ומפירושו לנביאים ראשונים.⁴⁴ לעומת זאת, בועז כהן סבור, שמקצת הציטוטים אכן לקוחים מפירוש שחיבר הגאון לספרי תרי-עשר, לחלקם או למקצתם.⁴⁵ רק בדיקה יסודית ומדוקדקת תביא להכרעה במחלוקת זו.

ר' תנחום ירושלמי

במבוא לפירוש ר' תנחום לתרי-עשר כותבת הדסה שי (עמ' נז) בשם ב"ז באכר את הדברים הקצרים הבאים: 'אברהם בן שלמה מתימן, מן המאה הי"ד, שחיבר אוסף פירושים למקרא, השתמש בכתביו של תנחום וציטט מתוכם, בלא שהזכיר תמיד את מקורו'. ואכן, ראב"ש מרבה לצטט את ר' תנחום בשמו, בעיקר מפירושו לתרי-עשר, אך גם מספרו "אלמרשד אלכאפי",⁴⁶ ועוד הרבה יותר שלא בשמו. הוא מעתיק דפים רצופים מפירושו של ר' תנחום, עד שפירושו נראה לעתים כתרגום לעברית וכעיבוד של ר' תנחום. נוסף על כך הוא מצטט גם מקצת מהכרעותיו בין פירושי קודמיו.⁴⁷ על-אף שתלותו של ראב"ש בר' תנחום רבה ביותר, אפשר לשרטט את ההבדלים בין דרך פרשנותו של ראב"ש לזו של ר' תנחום: ראב"ש מרבה לצטט מדרשי חז"ל, ואילו ר' תנחום מקצר בהם או אינו מביאם; הוא מביא את התרגום הארמי הרבה יותר מאשר ר' תנחום; והוא מקפיד פחות מקודמו לקצר בדבריו. כך, למשל, הוא חוזר לעתים על פירוש שהביא קודם-לכן, שעה שר' תנחום מסתפק ברמיזה אליו (יונה, דף 230, ע"א, שורות 19 ועוד). מנגד, ראב"ש אינו מפליג בביאורים לשוניים. דוגמא אופיינית לדרך פרשנותו היא ביאורו על המלה 'וְהַתְּמָהוּ' בפירושו 'וְהַתְּמָהוּ תְּמָהוּ' (חבקוק א, ה): 'משפטו "התתמהו" (דף 260, ע"א, שורות 3-4). לעומת זאת, ר' תנחום, שממנו לקוח פירוש זה, מאריך יותר בהסברת התופעה הלשונית: 'והמילה "התמהו" התפעל והתי"ו ההתפעל נבלעה בפ"א

- 43 בשאלת פירושו של רס"ג לספרי תרי-עשר דנתי במאמרי, 'פירושי רב סעדיה גאון בדרשות רב יהושע אבן שועיב על התורה' בתוך: לראש יוסף (לעיל, הערה 18), עמ' 284-286.
- 44 אבישור (לעיל, הערה 5), עמ' 13.
- 45 לעיל (הערה 4), עמ' 78 וכן הערה 11 שם; עמ' 85, קטע 44.
- 46 ראו, למשל, דף 264, ע"ב, שורה 1. שם ראב"ש מזכיר את 'כתאב אלארשאד', שהוא 'כתאב אלמרשד אלכאפי'.
- 47 ראו, למשל; יונה, דף 229, ע"ב, שורות 17-22; דף 230, ע"א, שורות 13-16.

הפועל' (עמ' 206). ראב"ש משמיט אפוא דיון לשוני מפורט ונמנע מהזכרת מונחים דקדוקיים. כך גם בביאורו על מיכה ד, ז: 'והנה לאֶה לגוי עצום'. ראב"ש מסתפק בפירוש קצר בן פחות משורה (דף 240, ע"א, שורה 5), ואילו לעומתו, ר' תנחום מביא באותו מקום כמה פירושים ובהם דברי רס"ג (כלא לנקוב בשמו) ור' יונה אבן-ג'נאח. מסתבר, שקהל-היעד של שני הפרשנים היה שונה ומשום-כך ר' תנחום חוקר בפרוטרוט מהן אותיות השורש, ואילו ראב"ש נמנע מכך.

דוגמא נוספת ומאלפת להבדלים בין ראב"ש לר' תנחום מצויה בסוף הפירוש לספר יונה. לאחר שביאר את הספר כולו כדרכו, ר' תנחום מוסיף פירוש פילוסופי ארוך, שבו הוא מבאר את ספר יונה כאליגוריה למצבה של הנפש.⁴⁸ לעומת זאת, ראב"ש אינו מביא דבר מכל זה, משום שאין הוא עוסק בפרשנות פילוסופית. הוא מגביל את עצמו לפרשנות הפשט ולמדרשי חז"ל, והעיסוק בפילוסופיה זר לו לחלוטין.⁴⁹

למקוריותו ולחשיבותו

למרות האמור לעיל בדבר אופיו הלקטני של הפירוש, יש להדגיש שמצויים בו גם ביאורים מקוריים שראב"ש לא מצאם אצל קודמיו. מקוריותו של ראב"ש באה לידי ביטוי בכמה מישורים עיקריים:

(1) הוספת ביאורים שאינם מצויים אצל ר' תנחום, רד"ק וקודמיהם. בעיקר הוא מוסיף את מדרשי חז"ל ואת התרגומים הארמיים, אך גם פירושים בערבית, שאינם של ר' תנחום. בפירוש על הושע ב, י: 'והיא לא ידעה', ראב"ש מביא שני ביאורים, אשר אחד הוא ככל הנראה מקורי:

'והיא לא ידעה' — מא אעתרפת לאנהא לו כאנת מא ערפת לם יכון עליה כל הד'א אלנכיר. ומת'לה 'ובני עלי לא ידעו את ה' אי מא אעתרפו בחקה. ורבותינו פירשו: 'והיא לא ידעה' — ולא הות ידעא אלא ידעה ורשה בעקב', פיר' כאנת תעלם אן ד'לך חראם ודאסת אלוצייה באעקאבהא (דף 161, ע"א, שורה 22 — דף 162, ע"ב, שורה 1).

[תרגום: 'והיא לא ידעה' — לא הודתה, לפי שלו לא ידעה לא היה עליה כל הגינוי הזה. וכמוהו: 'ובני עלי לא ידעו את ה' (שמואל א ב, יב), כלומר: לא הכירו באמתו. ורבותינו פירשו 'והיא לא ידעה' — ולא הות ידעא אלא ידעה ורשה בעקב', פירוש: היא ידעה שזה אסור ורשה את המצוה בעקביה].

(2) כמדרשי תימן האחרים, ראב"ש מצטט מקורות, ובכלל זה מדרשי חז"ל, שאינם ידועים לנו ממקום אחר. במקרים אחרים הגרסאות שהוא מצטט שונות מאלו המצויות

48 על פירוש זה ראו אביבה שוסמן, 'קורים אליגוריים, תיאולוגיים ופולמוסיים בפירוש לספר יונה מאת ר' תנחום הירושלמי, פעמים, 59 (תשנ"ד), עמ' 85-104.

49 בכך מדרשנו שונה מכמה מדרשי תימניים אחרים, המקדישים מקום נרחב לרינונים פילוסופיים. לעניין זה ראו, למשל, Y. Tzvi Langermann, 'Yemenite Philosophical Midrash as a Source for the Intellectual History of the Jews of Yemen', in: Daniel Frank (ed.), *The Jews of Medieval Islam — Community, Society, and Identity*, Leiden New-York Köln 1995, pp. 335-347.

לפנינו. כך, למשל, על הפסוק: 'עֲשׂוּק / אפרים רָצוּץ מְשֻׁפֵּט כִּי הוֹאִיל הֶלֶךְ אַחֲרֵי צַר' (הושע ה, יא) הוא מביא דרשת חז"ל: 'לא נחרב בית שני אלא מפני שהיו מטים במשפט, / שני': "וְהָעִיר מְלֵאָה מוֹטָה" (יחזקאל ט, ט) (170, ע"א, שורות 23-24). לא מצאתי מקור לדרשה זו.⁵⁰

(3) הכרעה בין פירושים שונים שהוא מביא. במקרים לא מעטים הכרעותיו לקוחות מר' תנחום. כך, למשל, על הפסוק: 'הכון לקראת אלהיך ישראל' (עמוס ד, יב) הוא כותב:

כלומ' הכונו לביאת הנגעים שיביאם עליך על אשר חטאת, מדה כנגד מדה. וכן תרגם יונתן: 'חלף דלא תבתא לאורייתא דא אעביר לך'. ויש מפרש חלף שחטאת אלי אעשה כך פורענות אחת אחר אחת... וענין 'הכון לקראת אלהיך ישראל', כלומ' הכון לקראתו, ודע שהוא גומלך בטוב ובחסד. ורז"ל' פירשוהו בהכנת הנפש לפני הקב"ה ותנועתה לו בטהרה מטנופות הגוף. והוא פירוש טוב וענין ברור מאין ספק. אבל פישוט הדברים לפני המקום מה שאמרנו (דף 207, ע"א, שורות 12-20).

לפנינו ארבעה פירושים. את הראשון ואת האחרון מצא ראב"ש אצל ר' תנחום, ואילו את תרגום יונתן ואת הפירוש השלישי הוסיף מעצמו. אולם גם את ההכרעה הפרשנית בין הפשט לבין הדרש: 'והוא פירוש טוב וענין ברור מאין ספק. אבל פישוט הדברים לפני המקום מה שאמרנו' העתיק מר' תנחום.

אולם יש שהכרעותיו מקוריות ועצמאיות. כך, למשל, לאחר שהוא מצטט את התרגום הארמי על חבקוק ב, י הוא מוסיף: 'ויפה פירש המתרגם'.⁵¹

(4) חשיבות רבה נודעת לפירוש מבחינת תולדות החינוך בישראל וחקירת היווצרותו של הז'אנר המדרשי בתימן. במקום אחר ארחיב את הדיבור על אופן היווצרותם של מדרשי תימן ועל חשיבותם ותרומתם.

(5) פירוש ראב"ש תורם גם לחקר התפתחות הקבלה בתימן. העדות הראשונה למציאות ספר הזוהר בתימן היא המובאות בשם 'מדרש ר' שמעון', הכלולות בפירושו זה.⁵²

סיכום

בחינת הפירוש לכל ספרי תרי"עשר מעלה בפנינו דמות של חכם בראוריין ורחב-אופקים, הבקי היטב במקורות חז"ל ובספרות תקופתו, המלקט את ביאוריו ממקורות שונים, מעמת אותם זה עם זה ולעתים אף מעיר עליהם הערות ביקורתיות. על פירושו אפשר לומר, כי הוא בבחינת ילקוט פרשני מקיף לספרי תרי"עשר.

50 לשינויי גרסאות בדרשות חז"ל ראו, למשל; דף 169, ע"ב, שורות 8-15; דף 171, ע"א, שורות 21 – 171, ע"ב, שורה 1.

51 דף 264, ע"א, שורה 12, ואיננו אצל ר' תנחום.

52 ראו אצל טובי, רבי יצחק ונה (לעיל, הערה 9), עמ' 18.